

Leszek Polanowski, Jerzy Zub

Wstępne rozpoznanie zabudowy północnej części Wzgórza Zamkowego w Sandomierzu

Przygotowane opracowanie jest efektem obserwacji i spostrzeżeń, dokonanych w trakcie prac ziemnych w obrębie północnej części sandomierskiego wzgórza zamkowego, związanych z pracami porządkującymi i konserwatorskimi terenu wyniesienia.

Program prac konserwatorskich, przyjmując zasadę „neutralnego” uporządkowania wzgórza wraz z odsłonięciem i eksponowaniem jedynie częściowo rozpoznanego skrzydła północnego zamku, nie pozwoliło na objęcie pełnymi badaniami archeologiczno-architektonicznymi całego dawnego dziedzica zamkowego. Zmuszało to tym samym do szczególnej uwagi w trakcie prac, dokumentowania i interpretacji odsłoniętych relikwów starej zabudowy i warstw kulturowych ale jednocześnie nie pozwoliło na wyciągnięcie pełniejszych wniosków odnośnie rozplanowania zamku średniowiecznego i jego późniejszych przeobrażeń¹.

Poważniejsze prace ziemne miały miejsce głównie w obrębie tzw. skrzydła północnego, jak wspomniano wcześniej, planowanego jako eksponowanego od strony miasta.

Bryła obecnie zachowanego budynku, dawnego skrzydła więziennego, została po usunięciu stąd na wiosnę 1959 roku więzienia, gruntownie przebadana i rozpoznana². Skrzydło północne, jego część wschodnia z kamienną wieżą, związaną z działalnością króla Kazimierza Wielkiego, rozpoznane zostało częściowo w trakcie badań archeologicznych w latach 1981–83, realizowanych przez PP PKZ o/Rzeszów³. Zachodnie fragmenty skrzydła północnego, odsłonięte i zinwentaryzowane kilka lat temu, pozostawały niezinterpretowane⁴. Prowadzone obecnie prace pozwalają na uściślenie i weryfikację spostrzeżeń poczynionych w wyniku wcześniejszych badań.

OPIS MURÓW ODSŁONIĘTYCH W TRAKCIE PRAC NA WZGÓRZU ZAMKOWYM

Obserwacje dokonane w trakcie prac ziemnych i odgruzowania nie pozwoliły niestety poszerzyć wiedzy o najstarszym założeniu obronnym. Nie uchwycono jakichkolwiek fragmentów zabudowy grodu wczesnopiastowskiego czy rezydencji książęcej w stolicy dzielnicowego księstwa sandomierskiego ani biegnących pierścieniem, obronnych wałów

drewniano-ziemnych, zniszczonych zapewne po spaleniu zamku przez Mongołów w pocz. 1260 roku⁵.

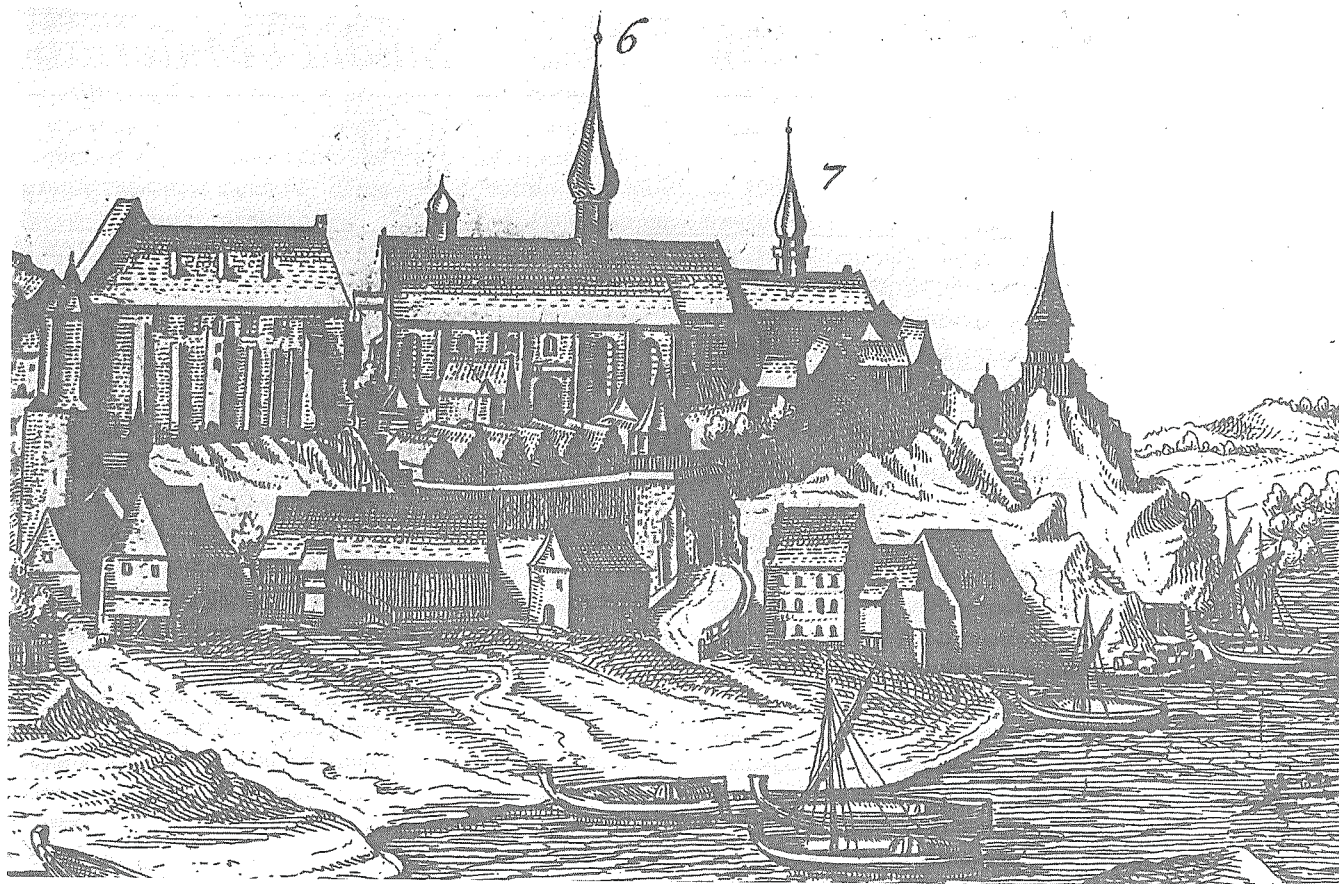
² Stan wiedzy na temat sandomierskiego zamku w oparciu o badania historyczne i architektoniczne podsumował Adam Miłobędzki: *Zamek sandomierski* w: *Studia sandomierskie*, Warszawa 1967, s. 243–86.

³ Por. *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych na zamku w Sandomierzu*, opr. Michał Proksa, PP PKZ o/Rzeszów, Przemyśl 1982 oraz: *Sprawozdanie z badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Sandomierzu*, opr. Michał Proksa, PP PKZ o/Rzeszów, Przemyśl 1984, mps w archiwum PSOZ o/w Tarnobrzeg.

⁴ Inwentaryzacja wykonana w związku z realizacją *Projektu zabezpieczenia Wzgórza Zamkowego w Sandomierzu wraz z propozycją zagospodarowania bezpośredniego otoczenia Zamku*, opr. Marek Kwieciński, PP PKZ o/Kielce, Pracownia Projektowa w Sandomierzu, Sandomierz 1993, mps w archiwum PSOZ o/w Tarnobrzeg.

⁵ Możliwości obserwacji ograniczone były wykopami o szerokości ok. 2,5–3 m od lica muru oraz głębokością, określoną warunkami projektowymi, nie sięgającą poziomu posadowienia muru czy calca.

¹ Szczegółowa dokumentacja w sprawozdaniach z nadzoru naukowo-konserwatorskiego, realizowanego przez Leszka Polanowskiego i Jerzego Zuba (*Wzgórze Zamkowe w Sandomierzu. Nadzór naukowo-konserwatorski. Sprawozdanie za okres od 15 września do 31 grudnia 1995 roku*, Sandomierz–Tarnobrzeg 1995 oraz *Wzgórze Zamkowe w Sandomierzu. Nadzór naukowo-konserwatorski. Sprawozdanie z prac aranżacyjnych i rekonstrukcyjnych prowadzonych w roku 1996*, Sandomierz–Tarnobrzeg 1996) i archeologicznego Marka Florka (*Wzgórze Zamkowe w Sandomierzu. Nadzór archeologiczny. Sprawozdanie za okres od 15 września do 31 grudnia 1995 roku*, Sandomierz–Tarnobrzeg 1995) na zlecenie Muzeum Okręgowego w Sandomierzu, mps w archiwum Muzeum Okręgowego w Sandomierzu.

Ryc. 1. Widok Wzgorza Zamkowego i Katedralnego na panoramie Sandomierza wg G. Brauna i F. Hogenberga „Civitates orbis terrarum”, t. VI, Coloniae 1617

Abb. 1. Schloß und Kathedralberg – Ansicht auf der Rundsticht von Sandomierz nach G. Braun und F. Hogenberg „Civitates orbis terrarum”, T. VI, Coloniae 1617

Рис. 1. Вид Замкового и Кatedralного Холма на панораме Сандомира согл. G. Brauna и F. Hagenberga „Civitates orbis terrarum”, т. VI, Coloniae 1617

Najpewniej najstarszym z zachowanych w tej, północnej części założenia, elementów zamku jest kamienna wieża, rekonstruowana przez jej badacza Michała Proksę jako ośmioboczna, związana z działalnością budowlaną króla Kazimierza Wielkiego⁶. Jest ona wzniesiona z grubego na około 3 m., pełnego muru, wykonanego — przynajmniej w zachowanej warstwie fundamentowej — z układanego warstwami, łamanego kamienia. Od strony zewnętrznej mur jest założony na planie ośmioboku, natomiast wewnątrz wydziela niewielkie, owalne pomieszczenie. Ośmioboczny plan jest czytelny w wyższych partiach zachowanego fragmentu wieży, niżej bowiem fundament jest mocno zniszczony i nie posiada regularnego kształtu. Podobną konstrukcję ma odsłonięty po wschodniej stronie wieży, w odległości około 5 m., kamienny fundament budowli lub muru obronnego, wzmocniony krzyżową przyporą (?) o nieregularnych zakończeniach. Mur północny tej budowli, posiadający wewnątrz dwa biegnące wzdłużnie kanały o trudnej do interpretacji funkcji (może wypełnione pierwotnie belkami stę-

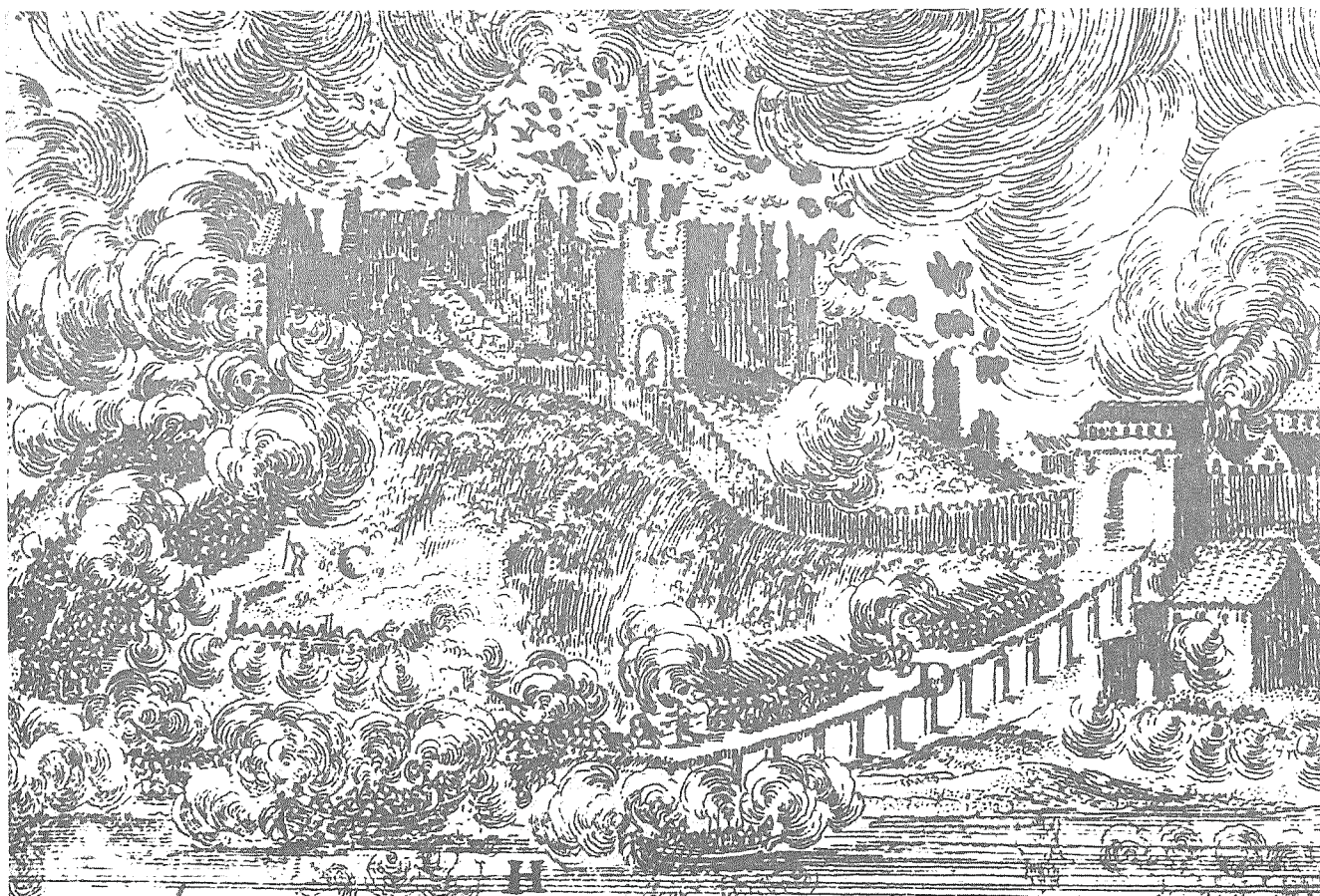
żającymi konstrukcję), łączył się z południowo-wschodnią ścianą wieży⁷.

Następnymi chronologicznie murami są dostawione do kamiennych fundamentów kazimierzowskiego zamku ściany północnego skrzydła zamkowego oraz budynku bramnego. Wykonano je techniką *opus emplectum*, z kamiennego gruzu (może pochodzącego z rozebranych wcześniej starszych murów) zalanego mocną zaprawą wapienną i oblicowanego warstwami cegły układanej w miejscami nieregularnym wątku wozówkowo-główkowym. Mury te, osiągające znaczną grubość (do ok. 3,5 m.), noszą ślady licznych napraw i przemurowań.

Stwierdzono, że północna ściana istniejącego budynku zamkowego (dawne skrzydło zachodnie) jest kontynuowana przez zewnętrzny mur odkopanego skrzydła północnego na długości około 9 m., do miejsca, gdzie znajduje się niewielki uskoki, a następnie załamuje się lekko w kierunku południowym. W partii muru zakończonej uskokiem znajdują się dwie szczelinowe strzelnice, analogiczne do strzelnic zachowanych w zamku. Północne lico jest miejscami zniszczone, wykonane w nieregularnym wątku wozówkowo-główkowym, z cienkiej cegły nowożytniej. Między strzelni-

⁶ Wnioski Michała Proksy w *Sprawozdaniu z badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Sandomierzu*, PP PKZ o/Rzeszów, Przemyśl 1984, mps w archiwum PSOZ o/w Tarnobrzeg.

⁷ Zgodnie z informacjami uzyskanymi od wykonawców, ponieważ prowadzącym nadzór, wobec szybkiego tempa robót, nie udało się zaobserwować styku tych murów.

Ryc. 2. Wysadzenie zamku w 1656 roku wg rysunku E. Dahlberga w S. Pufendorf „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis”, Norimbergae 1696

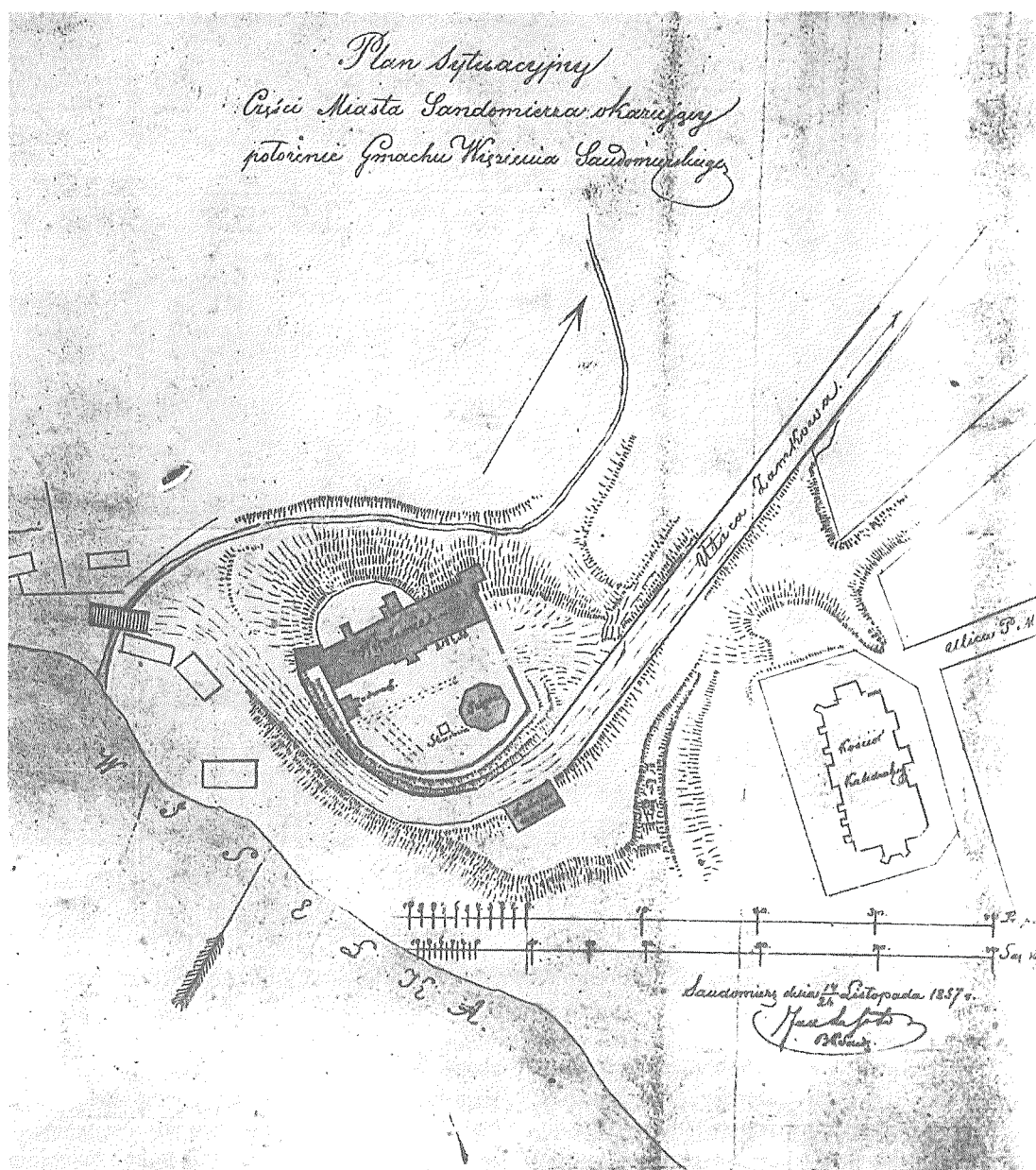
Abb. 2. Schloßsprengung im Jahre 1656 nach der Zeichnung E. Dahlberg in S. Pufendorf „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis”, Norimbergae 1696

Рис. 2. Взрыв замка в 1656 году согл. рисунка Е. Дайлберга в С. Пуфендорфа „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis”, Norimbergae 1696

camy daje się zaobserwować zmianę materiału użytego do licowania na grubą cegłę, a u góry znaczne zniszczenie lica. Za uskokiem mur jest wykonany w warstwie licującej z dużej cegły zbliżonej wymiarami do gotyckiej, w wątku wozówkowo-główkowym, wyżej z cegły cieńszej przemieszanej z kamieniem w niestarannym wątku. Ściana jest ku górze coraz bardziej zniszczona, murowana nieregularnie, z kamieniami wypełnienia wchodzącymi w warstwę licującą, której jest w końcu zupełnie pozbawiona. Znajduje się w niej łuk odciążający, wykonany z ustawionych wozówkami cegieł. Około 10 m. na wschód od uskoku, z północną ścianą zniszczonego skrzydła zamkowego wiąże się, założony w stosunku do niego prostopadle, cieńszy mur fundamentowy o podobnej konstrukcji, w partii północnej zniszczony i zachowany jedynie w niewielkim fragmencie. Dalszy ciąg północnego muru zewnętrznego budynku zamkowego charakteryzuje się starannym licem ceglanyim o wątku wozówkowo-główkowym, w układzie kowadełkowym. Opisany fragment ściany jest dostawiony do ośmiobocznej wieży i zakończony w narożniku utworzonym przez związany z nią prostopadle podobny mur, odbiegający w kierunku północnym i analogicznie jak inne relikty architektury po tej stronie wzgórza, w dalszej części znisz-

czony. Wschodnie lico tego muru, w jego partii południowej, dostawionej do wieży, posiada ukośny występ o blisko czterometrowej szerokości. Po stronie północnej wiązał się on z cieńszym murem, po którego zniszczeniu pozostały jedynie strzępia, rozpoznawalne w licu uskoku. Należał on do budynku bramnego powiązanego z murem obronnym w północno-wschodniej części wzgórza, dostawionym do kamiennego narożnika budowli lub muru obronnego z czasów Kazimierza Wielkiego. Blisko trzy metry dalej mur obronny załamuje się pod niemal prostym kątem i odbiega w kierunku północno-wschodnim, gdzie w dalszej partii jest zniszczony w związku z wystawieniem poprzecznie położonego muru oporowego wzgórza zamkowego.

Opisany mur zewnętrzny północnego skrzydła zamkowego krył pierwotnie wnętrza piwniczne, których ściany działowe zostały w trakcie użytkowania budynku mocno przemurowane, bądź wtórnie wstawione między starsze mury obwodowe skrzydła. Po stronie zachodniej zachowały się wspomniane wcześniej dwa otwory strzelnicze, nad którymi znajdowały się zniszczone w partii nadproży otwory doświetlające, biegnące ukośnie ku górze. Otwory były założone w sklepionych wnękach, wykonanych w bardzo grubym w tym miejscu murze. Ostały się wykonane z cegły,

Ryc. 3. „Plan Sytuacyjny Części Miasta Sandomierza ukazujący położenie Gmachu Więzienia Sandomierskiego” Jana Lasoty z 1857 roku, fragment, oryg. w zbiorach AGAD w Warszawie

Abb. 3. „Situationsplan von Stadtteil Sandomierz, der die Lage des Gefängnisgebäudes zeigt” von Jan Lasota aus dem Jahre 1857, Fragment

Рис. 3. „Ситуационный план части города Сандомира, указывающий на расположение здания сандомирской тюрьмы” Яна Лясоты с 1857 года, фрагмент, оригинал в собраниях Центрального Архива Древних Актов (AGAD) в Варшаве

także wtórnie użytej „palcówki”, opory sklepień tych wnęk. W dolnej części ułożonego na kamiennej stopie fundamentowej i zaopatrzonego w odsadzkę posadzkową muru jest czytelny wąż kowadełkowy, natomiast po obu stronach otworów doświetlających znajdują się otwory maczulcowe.

Gruby mur działowy wydzielający piwnicę ze strzelnicami posiada ostatnią warstwę cegieł ułożoną główkami, pochyło do wnętrza, stanowiącą zapewne wcześniej opór kolebkowego sklepienia.

Wzdłuż wschodniej ściany zachowanego, zachodniego skrzydła zamkowego założona jest w partii fundamentowej arkada konstrukcyjna, wtórnie związana z północnym mu-

rem skrzydła zniszczonego, dźwigająca klasycystyczną fasadę dostawioną w XIX wieku do pełniącego wówczas funkcję więzienia budynku zamkowego.

Oprócz opisanych relikwów wcześniejszych faz założenia zamkowego, w ziemi zachowały się także liczne mury związane z budynkami XIX-wiecznymi, wzniesionymi na potrzeby więzienia, a także mury oporowe wzgórza zamkowego. Ściany tzw. „rogala” oraz budynku dla personelu zostały dostawione lub nałożone na relikty starszych zabudowań. Wykonano chyba wówczas także kanał odprowadzający wody opadowe lub ścieki ze wzgórza, położony na zewnątrz muru ogrodzeniowego, po stronie północnej.

DZIEJE BUDOWLANE PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI ZAMKU

Najstarsze z odkrytych w latach 80-tych i obecnie murów są, jak już wspomniano, datowane na czasy Kazimierza Wielkiego. Wiemy, że działający z polecenia króla urzędnik, może sandomierski koniuszy Sędziwój, zachęcał okoliczną ludność do prac budowlanych na grodzie⁸. Nie można jednakże wykluczyć, że budowa pierwszych, murowanych urządzeń obronnych sandomierskiego zamku nastąpiła wkrótce po 1328 roku, kiedy to drewniana zabudowa zamku znajdowała się w złym stanie i Andrzej Ciolek, dzierżawca dóbr sandomierskich, obiecał na jej naprawę przeznaczyć cały czynsz pieniężny, sumę zapewne dość dużą, może ponad 100 grzywien, na pewno wystarczającą na podjęcie poważniejszych prac budowlanych.

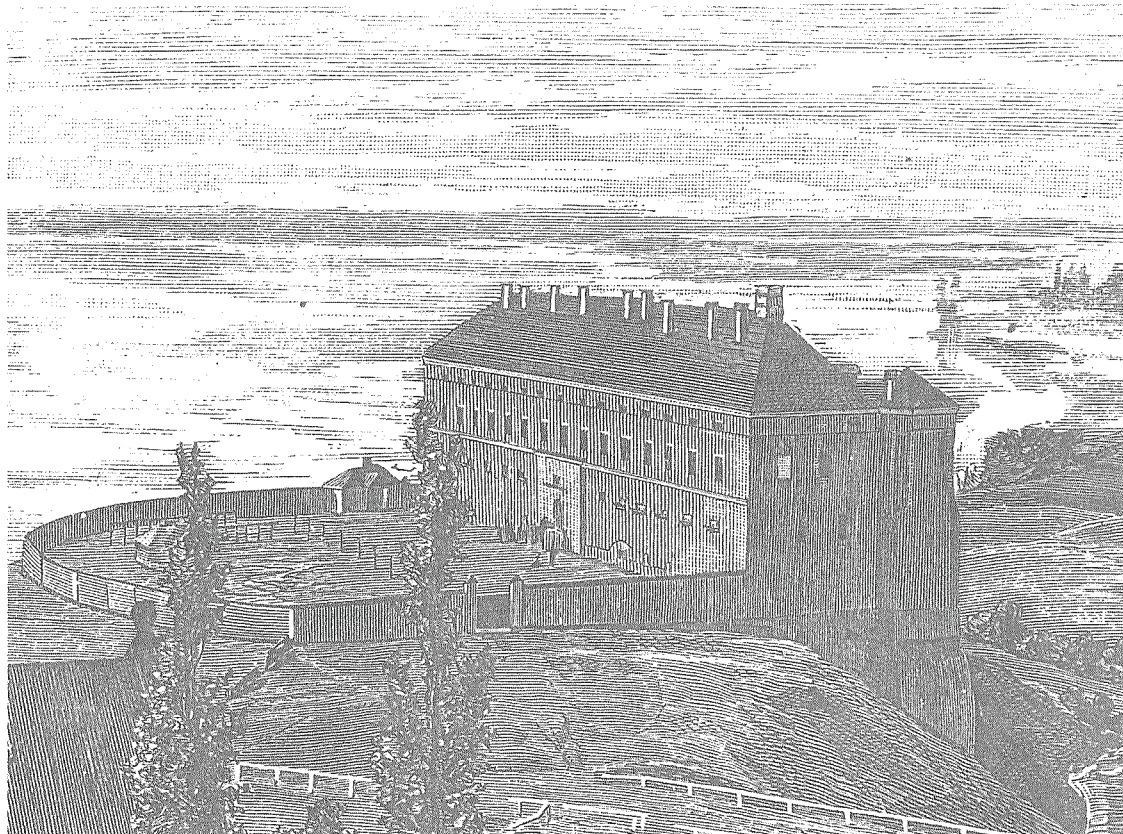
Murowany zamek w Sandomierzu, którego elementem niewątpliwie była już kamienna wieża, stanowiąca charakterystyczny akcent zamków Kazimierza Wielkiego, wymieniony został przez królewskiego kronikarza Janko z Czarnkowa wśród 32 zamków wzniesionych przez króla.

W inwentarzu z 1510 roku wymieniona jest brama ze zbrojownią (było w niej 95 hakownic), zapewne usytuowa-

na, podobnie jak późniejsza, w pobliżu średniowiecznej wieży. Michał Proksa, odsłonięte w pobliżu średniowiecznej wieży mury ceglane o tzw. wiązaniu polskim łączy z budynkiem bramnym, uznając je — zbyt pochopnie — za pochodzące z ok. 1480 roku⁹.

Już w latach 1513–14 Zygmunt I Stary polecał w listach staroście Stanisławowi Szafrąncowi burzyć średniowieczne budynki zamkowe i gotować materiały do nowej budowy. Być może, iż zniszczeniu uległy także bliżej nieznane zabudowania w części północnej kazimierzowskiego zamku.

Jest możliwym, że już wówczas, w latach 20-tych XVI wieku prace prowadzone przez królewskiego architekta, mistrza Benedykta zw. Sandomierzaninem, autora współcześnie wznoszonej (w latach 1511–21) wieży mieszkalnej w Piotrkowie oraz wschodniego skrzydła wawelskiego zamku (w latach 1523–29), doprowadziły do stworzenia regularnego, czworobocznego założenia. Możliwe, że od strony północnej dziedziniec zamknęła ściana kurtynowa ze strzelnicami, łącząc skrzydło zachodnie z wieżą i budynkiem bramnym. Bardziej jednak prawdopodobnym jest zrealizo-

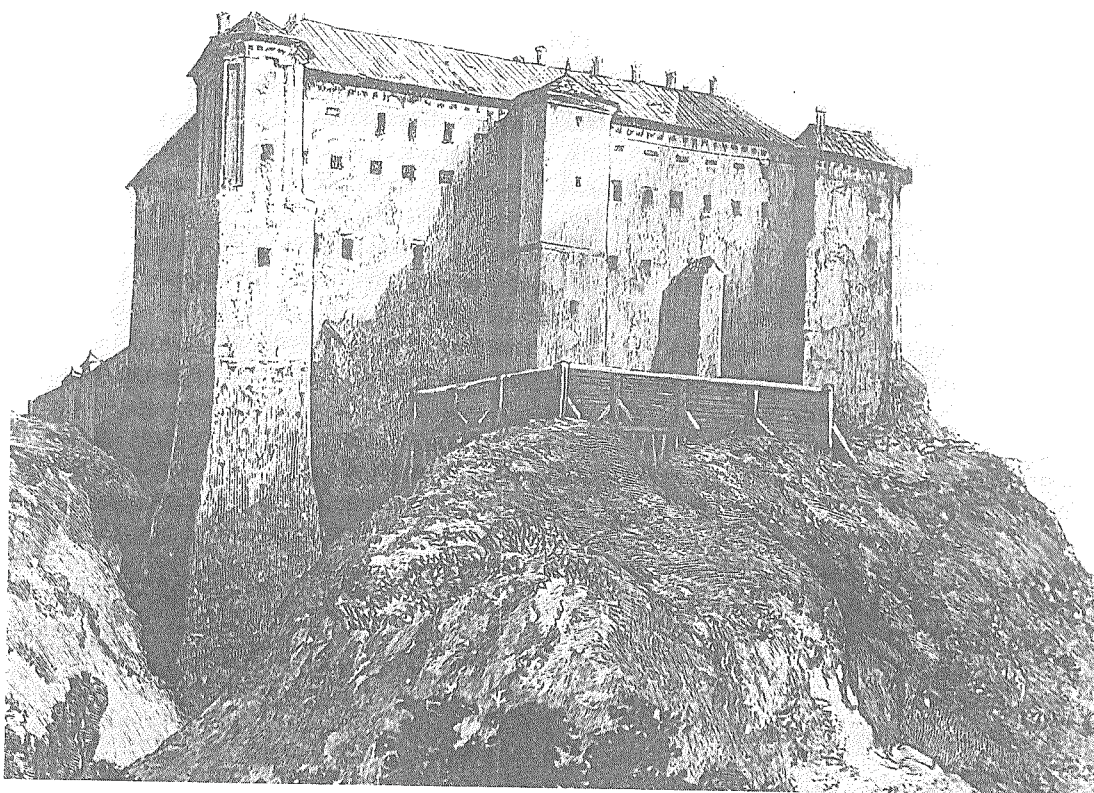
Ryc. 4. Widok zamku wg drzeworytu z lat 70-tych XIX wieku w „Monografiji miasta Sandomierz” ks. Melchiora Bulińskiego, Warszawa 1879

Abb. 4. Ansicht des Schlosses nach dem Holzschnitt aus den 70-er Jahren des 19. Jts in der „Monographie der Stadt Sandomierz” von dem Priester Melchior Bulinski, Warschau 1879

Рис. 4. Вид замка согл. гравюре на дереве 70-х годов XIX в. в „Монографии miasta Sandomierz” ks. Melchiora Bulińskiego, Варшава 1879

⁸ Dane historyczne w oparciu o studium Adama Milobędzkiego *Zamek sandomierski* w: *Studia sandomierskie*, Warszawa 1967, s. 243–86.

⁹ Por. wnioski Michała Proksy w *Sprawozdaniu z badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Sandomierzu*, PP PKZ o/Rzeszów 1984, mps w archiwum PSOZ o/w Tarnobrzeg.

Ryc. 5. Zamek na rysunku M. E. Andriolli'ego sprzed 1881 roku, oryg. w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie

Abb. 5. Schloß in der Zeichnung von M. E. Andriolli vor dem Jahre 1881, Original in Sammlungen des Nationalmuseums in Warschau

Рис. 5. Замок на рисунке М. Е. Андриолли до 1881 года, оригинал в собраниях Народного Музея в Варшаве

wanie jej dopiero w trakcie rozbudowy w latach 1564–65, prowadzonej przez mistrza Klimunta ze środków przeznaczonych przez króla Zygmunta II Augusta z dochodów starostwa sandomierskiego w 1563 roku. Zrealizowano mur ceglany (z wypełnieniem kamieniem obficie zalewanym zaprawą) o wiązaniu w tzw. wątku polskim, będący kontynuacją północnej ściany zachodniego skrzydła zamkowego, współcześnie realizowanego. W ścianie umieszczono kilka strzelnic.

Zapewne w związku ze złym stanem wieży (*od łamania wieże Stanisławowi Pitcze (?) wedle znowy fl. 6*) zdecydowano się — jak wskazują na to rachunki z 1564 roku — na jej zburzenie. Przestała zapewne pełnić wkrótce jakiejkolwiek funkcje, skoro nie wymieniają jej lustracje i inwentarz z XVI i XVII wieku. W ogóle stan zamku nie był najlepszy, skoro jeszcze w 1569 roku w górnej partii od strony miasta zamek był *dyłowaniem założony*.

Stara brama zamkowa została zburzona w 1565 roku (*Stanisławowi Kleszie od łamania bramy wedle znowy fl. 10*), przy jednoczesnym zakładaniu fundamentów nowej bramy. Obserwacja lica murów wskazuje na wykonanie północnej ściany zamku i fundamentów bramy w jednym etapie budowlanym. Bramę wykończono dopiero w końcu XVI stulecia, prowadząc przez nią wjazd na zamek, *z salą z dziurami do strzelby nad przejazdem*. Obok bramy, może w reliktach średniowiecznej wieży w 1567 roku znajdowały się *sklepiki, gdzie złoczyńce sadzają*. Świadectwem tej funk-

cji zdaje się być prymitywny kominek, odsłonięty w trakcie prowadzonych ostatnio prac archeologicznych na dnie wieży. Bramę z mostem zwodzonym poprzedzał most drewniany z *wiązaniem*.

Mniej prawdopodobnym, aczkolwiek możliwym jest wykonanie tych prac dopiero w końcu XVI wieku, kiedy to zamiar wykończenia zamku na pocz. 1586 roku podjął król Stefan Batory, zlecając przygotowanie odpowiednich planów nadwornemu architektowi Santi Gucci'emu. Jeżeli uznamy za uzasadnione sugestie Adama Miłobędzkiego, badającego zachowane skrzydło zamkowe o przebicciu w tym okresie dwóch strzelnic działowych w murze skrajnej piwnicy skrzydła zachodniego od strony północnej, strzelnice identycznie rozwiązane a odsłonięte w murze północnym datowałyby go na ten etap prac. Bardziej jednak prawdopodobne są tu tylko jakieś prace remontowe strzelnic północnej piwnicy skrzydła zachodniego.

Zapewne jeszcze w ciągu 1 połowy XVII wieku wykańczano i użytkowano m. in. północne skrzydło zamku, skoro ono też miało uciec w 1656 roku. *1655 roku opanowali Szwedzi miasto i zamek* — pisze Tomasz Święcki w opisie starożytnej Polski — *a do Twierdzy iako mocney i z położenia a ważney, wszystkie działa z poburzonych w okolicy zamków Polskich sprowadzili: na początku 1656 roku kiedy Karol Gustaw otoczony od Polaków między Sanem i Wisłą w krytycznym położeniu znajdował się Lubomirski i Czar-*

Ryc. 6. Wnętrze wieży z kominkiem wg M. Proksa: „Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Sandomierzu w latach 1981–1982”, Rzeszów 1982, fot. J. Salamon, VII 1981

Abb. 6. Das Innere des Turms mit dem Kamin nach M. Proksa: „Vorbericht aus den archäologischen Untersuchungen auf dem Schloßhügel in Sandomierz in den Jahren 1981–1982”, Rzeszów 1982, fot. J. Salomon, VII 1981

Рис. 6. Интерьер башни с камином согл. М. Прокса: „Предварительные результаты археологических исследований на Замковом Холме в Сандомире в 1981–1982 годах”, Жешов, фот. И. Салямон, VII 1981

niecki usiłowali dobyć zamku na drugiej stronie leżącego, Król Szwedzki usiłował most postawić na Wiśle dla komunikacji z Garnizonem zamkowym, wezbrana woda na Wiśle zniszczyła ten jego zamiar. Karol Gustaw w napyprzykrzesztem położeniu, umiejący radzić woioownik, podesłał w ciemną noc statki pod zamek, rozkazując iżby garnizon opuścił twierdzę, zabrał co można żywności i przewiózł się za Wisłę, wykonali to w największej cichości Szwedzi, tak iż oblegający Polacy nazajutrz dopiero rano postrzegli otwarte bramy zamkowe. Kommendant Garnizonu z rozkazu króla popodkładał ustępując z zamku prochy. Weszli Polacy gromadnie szukając nasamprzód żywności podtenczas niezmiernie drogiej, w tym zaięły się prochy, wybuchnęła ztraszna eksplozja, przez którą zamek cały z dwoma tysiącami ludzi wyleciał w powietrze, od tego Kościół Po — Jezuicki, iak mówi Cellariusz zaiął się i cale miasto spalone w ruinach zagrzebało się.

Wiemy, że ucierpiała też i zabudowa w północnej części zamku. Potwierdzeniem jest widoczne zniszczenie środkowej części muru północnego, reperowanego potem w znacznie mniej starannym, kamiennie-ceglanym i kamiennym wątku. Prace te przeprowadzono w ramach od-

budowy zamku w latach 1680–88 na polecenie króla Jana III Sobieskiego.

W wyniku przebudowy funkcje zamku przejęło skrzydło zachodnie. Inne pozostawały nie odbudowane, chociaż zapewne nieuporządkowana zabudowa wykorzystywała lepiej lub gorzej zachowane zrujnowane relikty, jak chociażby tzw. *Wieżę Szlachecką* (wierzchnią i spodnią). Wymieniają ją ponownie lustracje z lat 1765 i 1774 właśnie jako „Wieżę Szlachecką”, zapewne wskazując na więzienne jej funkcje.

Śladami zabudowy, dostawionej i opartej od strony dziedzińca do XVII-wiecznego muru są liczne mury ścian działowych, ceglanych i kamiennie-ceglanych, wyraźnie nie przewiązanych z ceglany murem ze strzelnicami.

Podczas walk konfederacji barskiej zamek został mocno zniszczony przez kwatrujące w nim wojska rosyjskie. Wówczas to m. in. znikła „Wieża Szlachecka”, zrujnowane zostało skrzydło północne i rozsypał się jego zewnętrzny, wschodni narożnik.

Wieża odbudowana została przed 1789 rokiem, ale już w drewnie, zapewne staraniem działającej od 1784 roku Komisji Boni Ordinis. Lustracja z tego okresu opisuje, że *Wchód do tego zamku od miasta. Brama drewniana na 4 sł-*

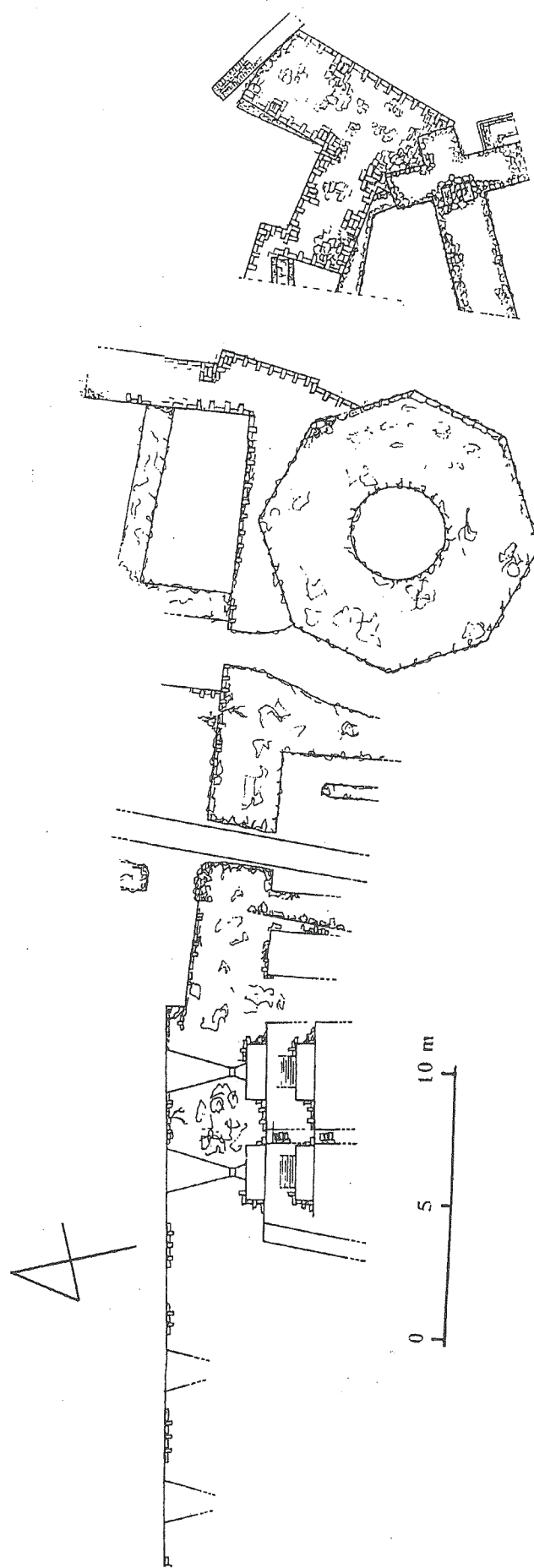
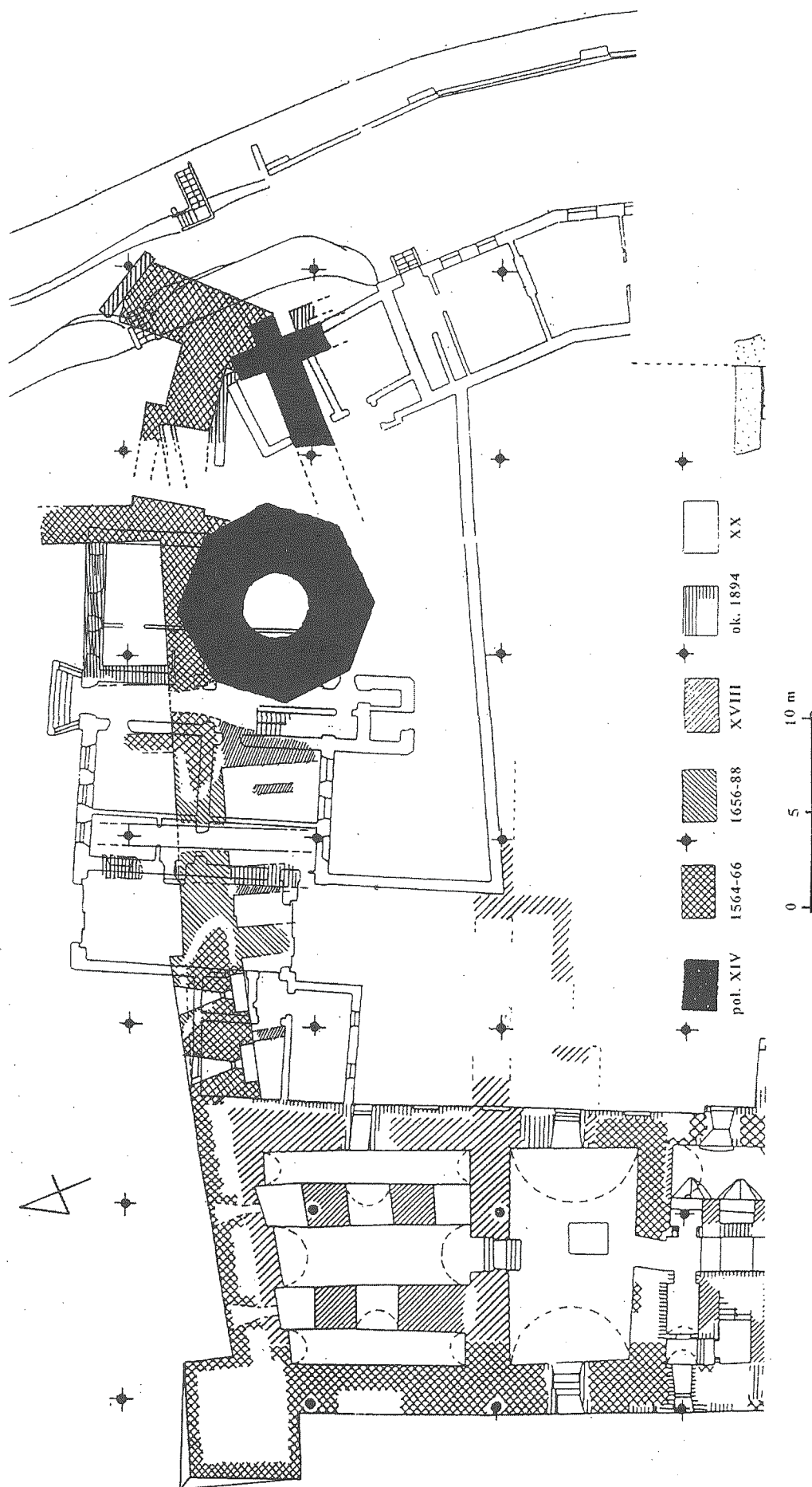

Рис. 7. Inwentaryzacja odsłoniętej północnej części zabudowy Wzgórza Zamkowego
 Abb. 7. Bestandsaufnahme des nördlichen Bebauungsteiles des Schloßhügels
 Рис. 7. Инвентаризация вскрытой северной части застройки Замкового Холма

Rys. 8. Fazy powstawania zabudowy północnej części Wzgórza Zamkowego (opr. autorów z uwzględnieniem wyników badań Adama Miłobędzkiego i Michała Proksy).
 Abb. 8. Entstehungsphasen der Bebauung des Nordteils des Schloßhügels, Bearbeitung unter Berücksichtigung der Untersuchungsergebnisse von Adam Miłobędzki und Michał Proksa
 Рис. 8. Фазы застройки северной части Замкового Холма (обр. авторов с учетом результатов исследований Адама Милобэндзкого и Михала Проксы)

pach z wrotami podwójnymi i furtką, gontami pobita, stara, zła. Most długi od kościoła kolegiaty sandomierskiej przez wąwóz ku zamkowi prowadzący z poręczami, dobry. — Wszedłszy w zamek po prawej ręce wieża szlachecka z drzewa sosnowego niedawno postawiona, okienko o 2 kwatery jedno, piec, kominek, dach gontowy, podłoga, powała. Spodem wieża w ziemi murowana, z kominem z drzwiczkami w podłodze, to wszystko dobre. Za tą wieżą wszedłszy dalej na dziedziniec, obróciwszy się ku północy, po prawej ręce pawilon, w którym jak lustracja r. 1765 opisuje, była stajnia murowana, kancelaryja, archiwum, spiżarnia, sklepy, a nad tym na wyższej kondygnacji mieszkania starościńskie; teraz to wszystko zrujnowane i do reperacji trudne¹⁰. Pozostałe resztki skrzydła północnego ulegały jednak dalszemu niszczeniu.

Wydaje się, że ostateczna likwidacja skrzydła północnego nastąpiła w latach 20-tych XIX wieku i była „efektem”

planu regulacyjnego Sandomierza, sporządzonego w 1820 roku przez budowniczego Fryderyka Reinsteina.

Wraz z przebudową gmachu zamkowego na więzienie zlikwidowano pozostałe oprócz głównego zabudowania i powiększono zniwelowany dziedziniec, nadając mu regularny półkolisty zarys. Otoczono go murem, wychodzącym z naroży fasady głównego budynku więziennego, z bramą pośrodku muru północnego.

Tuż po połowie XIX stulecia, przed 1857 rokiem, zapewne nad dawną wieżą stanęła drewniana szopa, widoczna na planie sytuacyjnym zamku Jana Lasoty z 1857 roku.

Około 1894 roku w mur północny wstawiono budynek mieszkalny dla personelu więziennego, o klasycystycznej akademickiej architekturze. Zburzony został w latach 70-tych, po podjęciu na zamku kompleksowych prac rewolucyjnych.

WNIOSKI

Potężna wieża była charakterystycznym elementem kazimierzowskich zamków, mogącym spełniać funkcję obronną, strażniczą, ochronną dla bramy zamkowej — jeżeli była usytuowana w jej pobliżu — oraz miejsca ostatniej obrony dla załogi fortecy¹¹. W XIV wieku powszechnym stało się stosowanie wież na planie ośmioboku, takim, jaki rekonstruuje się w zamku sandomierskim; ich rozpowszechnienie mogło się wiązać z coraz częstszym użyciem broni palnej. Podobne wieże wznosili już w 2 poł. XIII i na początku XIV wieku Krzyżacy (np. w Toruniu, Radzynie Chełmińskim, Brodnicy). Były też one obok wież cylindrycznych popularnym elementem zamków polskich, budowanych za Kazimierza Wielkiego (np. w Bolesławcu, Koninie, Kruszwicy, Ojcowie, Rawie Mazowieckiej i Sieradzu). Z wyjątkiem zamku w Ojcowie wszystkie wieże ośmioboczne były wymurowane z cegły. Trudno powiedzieć, czy mury XIV-wiecznego zamku w Sandomierzu wykonane były w całości z kamienia, być może na kamiennym fundamencie wznosiły się pierwotnie ceglane mury, rozebrane w trakcie późniejszych przebudów i modernizacji zamku, a następnie wtórnie wykorzystane. Użycie ceglanego materiału na tych ziemiach rozpowszechniło się wcześniej, wystarczy bowiem przypomnieć najstarszą wykonaną całkowicie z budulca ceramicznego (z wyjątkiem baz i impostów filarów międzynawowych) świątynię, jaką jest dominikański kościół św. Jakuba w Sandomierzu. W XIV wieku z cegły były już wymurowane wszystkie monumentalne budowle sandomierskie. Według Jana Długosza ceglane były również mury kościoła św. Piotra na Wzgórzu Collegium Gostomianum, którego fundamenty wymurowano jednak z płytkującego wapienia¹². Podobnie mogło być

w przypadku zamku, co tłumaczyłoby dużą ilość cegły „palcówki” użytej w XVI-wiecznych murach.

Wieża kazimierzowskiego zamku nie była zapewne wolnostojąca — jak to miało miejsce w zamkach XIII-wiecznych, czy we wzorowanym na starszych założeniach zamku w Bolesławcu — lecz musiała mieć powiązanie z innymi urządzeniami obronnymi, takimi jak mury czy brama. O funkcjonowaniu bramy zamkowej mówi cytowany wcześniej inwentarz z 1510 roku — została ona rozebrana w 1565 roku w związku z zakładaniem fundamentów nowej bramy. Można więc sądzić, że usytuowana była na miejscu lub w bliskim sąsiedztwie tej ostatniej, której lokalizację przy północno-wschodnim narożniku założenia obronnego znamy z ryciny Pufendorfa, pokazującej moment wysadzenia zamku przez Szwedów. Odsłonięty ostatnio kamienny fundament narożnika budynku lub muru obronnego w tym miejscu, łączący się zapewne z murami wieży, mógł należeć do bramy z czasów Kazimierza Wielkiego. Zastanawiające jest jednak ukształtowanie narożnika tej budowli, a mianowicie dwa krzyżujące się występy muru po stronie zewnętrznej, przypominające krzyżową przyporę. Gdyby istotnie była to przypora krzyżowa, powodowałaby ona pewne wątpliwości interpretacyjne, bowiem taka forma wzmocnienia narożnika budynku charakterystyczna była raczej dla wieku XIII niż XIV i wiązała się z przesklepieniem budynku. Wykluczałoby to interpretację tego fragmentu zamku jako narożnika muru obronnego, a tym bardziej datowanie go na czasy Kazimierza Wielkiego, ponieważ w tym czasie powszechnie już stosowano przypory ukośne. Stąd możnaby wnioskować, że mur ten ma wcześniejszą, może jeszcze XIII-wieczną, metrykę. Jednakże zakończenia murów „krzyżowej przypory” nie są regularne i prostopadłe do ich osi wzdłużnych, co można tłumaczyć rozebraniem murów w dalszych partiach, kontynuujących się wcześniej w kierunku wschodnim i północnym. Dlatego też, przy obecnym stanie wiedzy, analizując zachowane relikty XIV-wiecznego założenia nie można rozstrzygnąć o chronologii i funkcji tej części zamku.

¹⁰ Lustracja województwa sandomierskiego 1789, cz. 1, Ossolineum 1965, s. 22.

¹¹ Por. Bohdan Guerquin, „Zamki w Polsce”, wyd. II, Warszawa 1984, s. 36–37.

¹² Por. Robert Kunkel, Przemysław Mrozowski *Kościół św. Piotra w Sandomierzu. Analiza historyczno-architektoniczna* [w:] Sandomierz. Badania 1969–1973, praca zbiorowa pod red. Stanisława Tabaczynskiego, Warszawa 1996, s. 150.

Jak już wspomniano, po rozebraniu budynków średniowiecznych w 1565 roku, w północno-wschodnim narożniku zamku zaczęto budować nową bramę, z „*salą z dziurami do strzelby*” nad przejazdem. Rycina Pufendorfa z XVII wieku pokazuje nam widok wysadzonego w powietrze zamku właśnie od tej strony. Budynek bramny, odpowiadający zacytowanemu opisowi, jest na niej usytuowany nieco ukośnie w stosunku do obu skrzydeł zamkowych tworzących narożnik, w pobliżu przebiegającego obok miejskiego muru obronnego, łączącego zamek z Bramą Krakowską. Wydaje się, że lokalizacji takiej odpowiadają mury fundamentowe dostawione do opisanych wcześniej, średniowiecznych murów kamiennych i wieży. Najgrubszy, około trzymetrowy mur wschodni, to zapewne pozostałość muru obronnego, z którym łączą się cieńsze mury budynku bramnego, dostawione do kamiennego fundamentu XIV-wiecznej wieży. Dalej ku zachodowi wiążą się one z murami północnego skrzydła zamkowego,

tworzącymi zachodnią ścianę tzw. „szyi bramnej”. Dostawienie tych murów do starszych fundamentów kamiennych dowodzi tego, że co najmniej partie fundamentowe budynków średniowiecznych funkcjonowały w trakcie budowy nowożytniej bramy i wykorzystano je przy modernizacji zamku.

Ostatecznie starsze mury rozebrano w latach 20-tych XIX wieku, kiedy przeprowadzono niwelację dziedzińca zamku, pełniącego wówczas funkcję więzienia, oraz regulację ulicy Zamkowej, realizując częściowo założenia planu regulacyjnego Franciszka Reinsteina. Dziedziniec otoczono murem, po stronie wschodniej i południowej załamującym się półkoliście, w nawiązaniu do przebiegu wytyczonej u podnóża oskarpowanego wzgórza zamkowego ulicy. Zapewne wówczas rozebrano do końca mur obronny, który w kierunku północno-wschodnim urywa się w miejscu, gdzie poprowadzono ustawiony do jego osi poprzecznie murek oporowy skarpy wzgórza zamkowego.

Leszek Polanowski, Jerzy Zub

Vorbereitungserkennung der Bebauung des nördlichen Teils von Schloßhügel in Sandomierz

Zusammenfassung

Der Schloß in Sandomierz ist ein der interessantesten und kostbarsten Denkmäler der Stadt. Als im Jahre 1959 das Gefängnis im Schloß liquidiert wurde, wurde das Gebäude einer allseitigen Untersuchung unterzogen, die seine Adaptation für die Bedürfnisse des Bezirksmuseums in Sandomierz vorausgingen. Die historischen und architektonischen Untersuchungen des erhaltenen linken Schloßflügels hat Adam Miłobędzki publiziert.

In Jahren 1981–83, während der architektonischen Untersuchungen hat Michał Proksa aus den Werkstätten für Denkmälerkonservierung Abteilung in Rzeszów die Relikten der mittelalterlichen Bebauung in dem nördlichen Teil des Hügels aufgedeckt, die mit dem oktogonalen Turm aus der Zeiten der Bautätigkeit des Königs Kazimierz des Großen verbunden wurden.

In Zusammenhang mit dem Beginn der Aufräumarbeiten des Schloßhügels und der Eröffnung der Relikte im nördlichen Teil des Schloßes, möglich war Betrachten seiner Entstehungsetapen.

Das älteste Element der Bebauung dieses Schloßteils ist der achtseitige Steinturm aus dem 14. Jh. und das Fragment eines rechteckigen Gebäudes oder einer Schutzmauer, das südöstlich von ihm situiert ist. Der Nordflügel, der den Bur-

ghof abschließt, wurde bestimmt schon zu Beginn des 16. Jhs geplant, während den Arbeiten, die von Benedykt („Sandomierzanin” genannt) — dem Königsarchitekten realisiert wurden. Die Nordmauer mit den Schießständen entstand erst während des Schloßausbaus, der dank den Bemühungen des Königs Sigismund August der II in Jahren 1564–65 von Meister Klimunt durchgeführt wurde. Aus derselben Periode erhielten sich auch die unteren Teile des Torgebäudes.

Der mittlere Teil der Nordmauer wurde 1656 zerstört. Die Ursache war die Explosion der Amunition während des Abzugs der Schwedengarnison.

Die Mauer wurde im Auftrag des Königs Jan Sobieski der III im Rahmen des Schloßwiederaufbaus repariert. In dieser Zeit (1680–88) übte die Funktion des Schlosses das wiederaufgebaute Westflügel aus. Die zerstörte Nordbebauung wurde nur teilweise ausgenutzt, z.B. in dem sog. „Adelsturm” wurden die Verurteilten gehalten.

Als im Jahre 1820 der Stadtregulierplan von F. Reinstein eingeführt wurde, wurden die übrigen Schloßflügel (außer des Westflügels) abgebaut. Erst im Jahre 1894 wurden zur Süd- und Nordmauer die neuen Gefängnisgebäuden angebaut, die erst während den letzten Revalorisierungsarbeiten liquidiert wurden.

Предварительное обследование застройки северной части Замкового Холма в Сандомире

Резюме

Сандомирский замок — один из самых интересных и ценных памятников города. После того, как в 1959 году отсюда переместили тюрьму, и перед тем, как замок предстояло приспособить к потребностям Областного музея в Сандомире, здание было подвергнуто всесторонним исследованиям. Результаты исторических и архитектурных исследований сохранившегося западного крыла замка опубликовал Адам Милобэндзки.

В 1981–83 годах в ходе археологических исследований Михал Прокса из ПП ПКЗ о/Жешов открыл реликты средневековой застройки в северной части холма, соединенной с октогональной башней, которая относится ко времени строительной деятельности короля Казимира Великого.

В связи с предпринятыми работами по благоустройству Замкового Холма, с открытием реликтов средневековой замковой застройки предоставилась возможность выяснить поэтапность ее возникновения.

Самым древним элементом застройки этой части замка является каменная восьмиугольная башня XIV в. и фрагмент прямоугольного строения или оборонной стены, расположенной на юго-восток от нее. Северное крыло, замыкающее замковый двор, веро-

ятно, было спланировано уже в нач. XVI в. в ходе работ, осуществляемых Бенедиктом, называемым Сандомирцем, королевским архитектором. Однако, открытая северная стена с бойницами возникла лишь в ходе расширения постройки, ведущегося в 1564–65 годах мастером Климуном, стараниями короля Сигизмунда II Августа. С того времени сохранилась также нижняя часть надвратного здания.

Центральная часть северной стены была уничтожена в 1656 году в результате взрыва боеприпасов отступающим шведским гарнизоном.

Стена была отремонтирована в ходе восстановительных работ в замке, осуществляемых в 1680–88 годах по поручению короля Яна III Собецкого, когда функции замка приобрело отстроенное западное крыло. Уничтоженная северная застройка использовалась только частично, между прочим, в т.н. „Благородной Башне” содержались осужденные.

В результате введения с 1820 года регулировочного плана Ф. Райнштайна, остатки сохранившихся — кроме западного — крыл замка были разобраны. Лишь около 1894 года к южной и западной стене были пристроены новые тюремные здания, ликвидированные лишь в ходе последних восстановительных работ.